

Österhaninge kyrka

© Stockholms stift
Stockholm 2008
www.svenskakyrkan.se/stockholmsstift
info.stockholmsstift@svenskakyrkan.se

Österhaninge kyrka

Österhaninge församling, Södertörns kontrakt, Stockholms stift

Haninge Österhaninge kyrka 1:1, Österhaninge socken, Haninge kommun, Stockholms län, Södermanland

Österhaninge kyrka är uppförd runt 1320. Under 1400-talet utvidgades kyrkan mot väster och på 1470-talet revs kyrkans östparti och den nuvarande **kortravén** och **sakristian** uppfördes. Från samma tid är **vapenhuset** i väst. Kyrkans vridna och något lutande torn uppfördes 1587.

Österhaninge kyrka är skyddad enligt 4 kapitlet lagen om kulturminnen. Kyrkan ligger inom område av riksintresse för kulturmiljövården.

HISTORIK

Sockennamnet Österhaninge återgår på ett bygdenamn, *Hanungi*. Detta innehåller en inbygg-arbeteckning *hanungar* (-inge), vilken brukar uppfattas som 'de som bor vid Hanveden'. Skogsnamnet Hanveden, som avser ett större skogsområde på centrala Södertörn, är sammansatt av *hane* 'tupp av skogsfågel' och fornsvenska *vidher* 'skog'. Öster- i Österhaninge är tillagt för att skilja namnet från sockennamnet Västerhaninge.

Kyrkan har i äldre tid kallats S:ta Gertrud. Namnet kommer från en sägen som upptecknats på 1730-talet där det berättas att Öster- och Västerhaninge kyrkor fått namnen Gertrud respektive Brita efter två systrar. Troligast är dock att de fått namnen efter två helgon, som de blivit helgade åt.

I området finns rikligt med fornlämningar, mestadels från järnålder och vikingatid, vilket

tyder på en tidig bosättning i området. Ett flertal bevarade runstenar från 1000-talets senare del, de flesta med korsets symbol i sin ornering, tyder på kristendomens tidiga insteg hos de välbesuttna släkter som reste dem. Österhaninge kyrkas äldsta delar har daterats till runt 1320. Tidigare har man menat att kyrkan uppfördes under 1200-talet under inflytande av **Tyska orden**, som residerade vid Årsta. Kyrkan har troligen ersatt en tidigare träkyrka på platsen. Vid 1970-talets restaurering av kyrkan påträffades, under kyrkogolvet, ett numera sinat källflöde, vilket tyder på att platsen varit betydelsefull av religiösa och kultiska skäl långt innan kyrkan byggdes. Österhaninge omnämns för första gången som socken 1314 och den förste omtalade prästen är Frender 1324. Vidare nämns kyrkan i ett testamente 1335.

Kyrkans äldsta delar finns i **långhusets** mittparti. Murskarvar ger vid handen att kyrkan ursprungligen hade storleken 9 x 14 meter. Den **romanska** kyrkan hade säkerligen ett **kor** i **långhusets** östgavel med **sakristia** i norr. Under 1400-talet utvidgades kyrkan mot väster och på 1470-talet revs kyrkans östparti och den nuvarande **kortravén** och **sakristian** uppfördes. Från samma tid är **vapenhuset** i väst. Ovanför **vapenhusets** port finns en lucka, vilken sannolikt har fungerat som talarstol för kringvandrande predikanter och munkar samt för att sprida allmänna meddelanden. Under samma period slogs även kyrkorummets tegelvalv.

Kyrkans vridna och något lutande torn byggdes 1587. Tornet är uppfört så att **långhusets** tak vilar på dess höfter. Västerhaninge kyrka har liknande utseende men torntypen är annars vanligast på **romanska** kyrkor på Gotland.

Gravkoret vid kyrkans östra gavel uppfördes till minne av Klas Bielkenstierna på Årsta 1663. Det är en kopia av **gravkoret** över ätten Wrangel i Skokloster. Kyrkans västra portal togs upp på 1700-talet och på 1800-talet togs nuvarande fönsteröppningar upp. **Sakristians** förlängning mot norr tillkom 1880 och inrymde ursprungligen **bårhus**.

BESKRIVNING

Omgivningen

Ett svagt kuperat odlingslandskap uppbrutet av skogsklädda höjdparter sträcker sig mellan Österhaninge kyrka och gårdarna Husby och Kalsvik. I norr rinner två åar från Kalsvik och Alby och förenas till ett gemensamt flöde som passerar Husby på väg till sitt utlopp i Blista fjärd. Kyrkan, kyrkoherdebostället Solberga och de stora gårdarna Husby, Hässlingby och Kalsvik bildar den gamla kärnbygden i Österhaninge.

Kyrkobyggnaden från sydväst.

Kyrkomiljön

Österhaninge kyrka ligger högt belägen invid den gamla landsvägen till Västerhaninge och omges av kyrkogården. Kyrkogården avgränsas med en torvtäckt **bogårdsmur**, vilken tidigare varit spåntäckt. Muren har ingångar i norr och söder. Ingångarna flankeras av kraftiga putsade grindstolpar under plåttäckt **tälttak**. I äldre tid har åtminstone en av öppningarna haft en övervälvd port. Innanför **bogårdsmuren** växer en trädkrans av lindar.

Kyrkogården bevarar gravvårdar från 1800-talets början. De äldsta synes vara belägna söder och väster om kyrkan. På kyrkogårdens nordvästra del ligger bygdens stora dotter, författaren, freds- och kvinnokämpen Fredrika Bremer (1801–1865) begravd. Hon var flitig i nattvardsgången i Österhaninge kyrka. Norr om kyrkan finns gravvårdar från 1900-talets senare del och framåt.

Kyrkobyggnaden

Kyrkan har en rektangulär form med ett femkantigt **gravkor** vid den östra gaveln och torn mot väster. Murarna i väster är breda, beroende på en inbyggd trappa, vilket är ovanligt i trakten, men vanligare på Gotland. Mot söder är utbyggt **vapenhus** och mot norr **sakristia**. Med undantag av Bielkenstiernska **gravkoret**, **vapenhuset**, f d **bårhuset** (**sakristians** norra del) är kyrkan uppförd av fogstruket gråstensmurverk.

Exteriör

De stora spetsbågiga fönsteröppningarna har svartmålade gjutjärnsbågar.

Den spetsbågiga sydportalen är försedd med tjärade ekportar, vilka är skulpterade av konst-

Kyrkobyggnaden från nordväst.

närinnan Maj Starck 1954. Dörrarnas motiv är Jesu bergspredikan. Den **stickbågiga** västportalen är försedd med ett tjärat dörrpar med tre fyllningar per dörrblad.

Sakristian och det f d **bårhuset** ligger under ett gemensamt **sadeltak**, vilket är täckt med ett svartmålat falsat plåttak. Kyrkans höga **sadeltak**, **vapenhuset** samt tornets höga, slanka spira är spåntäckt och tjärat. Tornet har en fyrkantig bas som övergår till åttkantig form och kröns med en tupp.

Vapenhuset är putsat med cementblandning med kvastad yta, troligen från 1950-talet. Det

Kyrkobyggnaden från nordöst.

Kyrkorummet från väster.

f d **bårhuset** är slätputsat och vitmålat. Det mångkantiga **gravkoret** är uppfört i oputsat tegelmurverk med en två meter hög sockel av huggen sandsten. I fönstersmygen är murverket slätputsat. Ovanför ett blindfönster sitter en inskriptionstavla med året 1663 och namnen och vapnen på dem som lät bygga **gravkoret**. Taket med dess höga **lanternin** är kopparklätt.

Interiör

Kyrkan har ett kalkstensgolv från 1970-talets restaurering. I det upphöjda **koret**, vars kalkstensgolv är äldre, finns några gravhällar. Väggar och valv i kyrkorummet är putsade och vitmålade och försedda med dekorationsmålningar från 1889. I södra respektive norra **långhusväggen** syns fragment av äldre målningar.

Inåt kyrkan öppnar sig **gravkoret** med en kassetterad rundbåge bakom ett smidesgaller. Till **gravkoret**, som ligger ett par meter högre än **högekoret**, leder två trappor. Ett åttakappigt valv med strålar som utgår från konsoler i huggen sten täcker **gravkoret** invändigt och prydes av kransar och korslagda lagerkvistar i stuck.

Kyrkans predikstol är tillverkad i **renässansstil** under 1600-talets början. Årtalet 1623 står

Kyrkorummet från sydöst.

skrivet på den tillsammans med givarnas initialer H K S och E G S (Hans KlasSon och Elisabeth GyllenStierna). Efter makens död donerade änkan predikstolen och två praktbänkar i dyrbar **intarsia**teknik till kyrkan. Bänkarna står

Altare och det Bielkenstiernska **gravkoret** från väster.

nu i tornrummet tillsammans med en rikt dekorerad **renässans**dörr, vilken säkerligen hör till predikstolen.

Det stora altarbordet i natursten, altarprydnaden och altarskranket tillkom vid restaureringen på 1970-talet. Altarprydnaden är en textilkomposition av Anna-Lisa Odelqvist-Kruse. Den är bl a gjord av guldfärgat skinn, silverbroderier och guldtyg med applikationer. Här kan man se Jesu jordevandring och uppståndelse.

Det Bielkenstiernska gravmonumentet kom på plats 1683 och är ett av Sveriges förnämsta skulpturala arbeten från **högarock**en. Monumentet framställer över en hög, inskriftsförsedd sockel Clas Bielkenstierna och Barbro Natt och Dag. Arbetet är utfört av Nicolaes Millich, i svart, vit och gråådrig marmor. Arbetet är en hyllning till ätten men även till Sverige som stormakt.

Dopfunten i kalksten är av enkel, odekorerad gotländsk typ från 1200-talet. Kyrkans huvudorgel är tillverkad av Åkerman & Lund Orgelbyggeri, Knivsta 1973 och har 25 stämmor. I tornet hänger två klockor, båda gjutna 1903. De tidigare klockorna fanns i en stapel öster om kyrkan, men de smalt när stapeln brann 1903.

Kyrkans norra **långhus**vägg med predikstol och epitafium.

Övriga inventarier

I kyrkan finns två medeltida träskulpturer. Den ena, en Mariaskulptur, är placerad på ett podium invid den södra långhusväggen. Den är daterad till tiden omkring 1300. Skulpturen kan ha ett samband med att kyrkan invigts till jungfru Marias ära. Den andra skulpturen är placerad på podium vid norra långhusväggen. Den är daterad till 1400-talet och föreställer troligen S:t Botvid, Strängnäs svenske apostel och fiskarbefolkningens skyddshelgon.

I sakristian finns rester av ett medeltida altarskåp, vilket är daterat till tiden mellan 1475 och 1500. Mittpartiet är en framställning av korsfästelsen.

I kyrkorummet hänger tre epitafier från 1600- och 1700-talen. Ytterligare några epitafier hänger i tornrummet. Ett av dem är över Karl XII:s fältpräst Lars Lennæus och hans hustru Anna Katarina Broms. På gravkorets väggar är en mängd begravningsvapen uppsatta.

Kyrkans ljuskronor, ljusarmar samt ljusstakar har tillkommit genom donationer till församlingen på 1600- och 1700-talen.

Bland kyrkans stora silverbestånd kan nämnas en kalk och patén från 1400-talet. Kyrkan har även rikligt med liturgiska skrudar. En altarduk med knypplade spetsar skänktes till kyrkan av systrarna Bremer 1825. Ett flertal av kyrkans mest värdefulla textilier förvaras på museer. Av dem kan nämnas en korkappa av röd och vit spansk sidendamast med rika guldbroscheringar från 1400-talets slut.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK

Sedan kyrkan uppfördes under tidig medeltid har många om- och tillbyggnader utförts, vilket gett många årsringar. Kyrkans typiska läge på en höjd,

gör dess sneda spånklädda spira synlig i landskapet. Det oputsade murverket och det höga medeltida takfallet utmärker exteriören. Även det Bielkenstiernska gravkoret från 1660-talet bidrar till kyrkans karaktär. De höga stickbågiga fönsteröppningarna med gjutjärnsbågar från 1889 präglar både kyrkans exteriör och interiör.

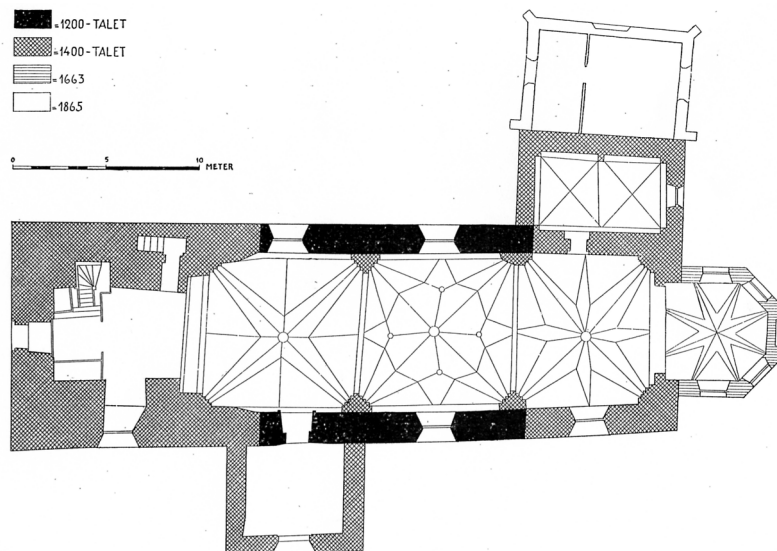
Interiört ger 1880-talets stora fönster ett mycket ljust kyrkorum med utsikt mot kyrkogården. De ljusa senmedeltida valven har ett säregt utseende till följd av 1880-talets dekormålningar i starka färger. De två medeltida skulpturerna samt dopfunten är medeltida inslag i kyrkorummet.

Predikstolen är utförd i renässansstil. Epitafier på långhusets väggar är typiska inslag från 1600- och 1700-talen. Det Bielkenstiernska gravkoret med dess stora monument i barockstil är dominant inslag i kyrkan. Vid 1970-talets restaurering skapades ett avslut mot gravkoret för att kyrkans högkor och altare skulle bli tydligare. Trapporna och gallret till gravkoret är resultat från restaureringen. Kyrkans bänkinredning och ekonomitrymmena i långhusets västra del är likaså spår från 1970-talet.

Att särskilt tänka på i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan och kyrkogårdens läge kan ha kontinuitet som kultplats sedan förkristen tid
- kyrkomiljön med bogårdsmur, trädkrans av lindar samt bevarade äldre gravvårdar är av stort kulturhistoriskt värde
- medeltida inventarier såsom skulpturer och textilier är betydelsefulla och viktiga för förståelsen av kyrkans historia
- epitafier samt det Bielkenstiernska gravkoret med gravmonument vittnar om 1600- och 1700-talets traditioner och gravkultur.

ORIENTERINGSPLANER

Plan över kyrkan ur Sörmländska kyrkor 49, band 4.

Situationsplan saknas.

KRONOLOGI

Årtal	Händelse	Källa
1320	Kyrkan uppförs (enligt dendrokronologisk undersökning av takstolens virke 1994 utfört av Gunnar Redelius). Tidigare har kyrkan daterats till 1200-tal. Ursprungligen hade kyrkan säkerligen ett litet, smalt romanskt kor i den östra fasaden samt en sakristia norr därom. Kyrkans dopfunt av Gotländsk kalksten är från slutet av 1200-talet.	ATA
1400-tal	Kyrkan byggs till mot väster.	Schnell 1965
1470-tal	Kyrkans östparti rivs varefter nuvarande kor och sakristian uppfördes. Ett vapenhus tillförs i väst och kyrkorummets tegelvalv slås.	dito
1587	Tornet med dess spånklädda slanka spira står färdigt.	dito
1623	Kyrkans predikstol och två praktbänkar i dyrbar intarsiateknik doneras till kyrkan av Hans KlasSon och Elisabeth GyllenStierna, efter makens död. Bänkarna står nu i tornrummet. I tornrummet står även en rikt dekorerad renässansdörr , vilken säkerligen hört till predikstolen.	Nilsson, Westerberg 1995
1634–1642	Kyrkans gråstensfasader, som hittills varit fogstrukna, putsas och kalkas. Efter fru Elisabeth Gyllenstiernas samtycke köps kalk för att vitlimma kyrkan. Arbetet med vitlimningen pågick ännu 1642. Tak och tornspira täcks av hugget och tjärat spån.	Lundqvist 1944
1663	Gravkoret vid östra gaveln uppförs till minne av Klas Bielkenstierna på Årsta. Det förmodas ha haft Nikodemus Tessin d ä som arkitekt och är en kopia av gravkoret över ätten Wrangel i Skokloster.	Schnell 1965
1683	Det Bielkenstiernska gravmonumentet utfört i barockstil kommer på plats i gravkoret . Monumentet är utfört av Nicolaes Millich och är en hyllning såväl till ätten som till Sverige som stormakt.	Nilsson, Westerberg 1995
1717	Klockstapel uppförs på berget sydöst om kyrkan. Skälet är att man anser att klockorna inte hördes när de hängde i tornet.	Lundqvist 1944
1765–66	Ett nytt fönster tas upp på norra sidan, framför läktaren. Arbetet genomfördes med bidrag från Sigrid Flemming. Samtidigt förstoras fönstren i kor och en dörr tas upp i västra gaveln. Vid tillfället görs även den södra dörren större.	dito
1787	Spåntaken stryks med tjära och rödfärg, för att överstrykningen ska framstå som kopparlik.	dito

Årtal	Händelse	Källa
1830	Spåntaken stryks med tjära och rödfärg	Lundqvist 1944
1863	En orgel tillkommer.	Redelius 1999
1865	Kyrkans fönsteröppningar görs lika stora och ett nytt fönster tas upp på norra väggen (det östligaste). Fönsteröppningarna förses med gjutjärnsbågar efter ritningar av arkitekt Saxenberg.	Lundqvist 1944
1880	Ett bårhus byggs till norr om sakristian .	ATA
1889	Interiör restaurering. Kyrkans bänkinredning och läktarbröstning målas i brunt och altarväggen kläs med panel i imiterad intarsia i anslutning till 1600-talsarbetena. Kyrkorummet förses med dekorationsmålningar. Arkitekten vid arbetena hette Liljeqvist. Spår av en äldre, mycket skadad målning påträffas ovanför sakristiingången . Målningen, som innehöll änglar och draperimålning, sannolikt från 1600-talet, kalkas över och ersätts med en ny komposition. Altarring av gjutna mässingsöverdragna balustrar ersätter det gamla gustavianska, vitmålade träskranket.	Lundqvist 1944
1903	Klockstapeln brinner ned. De smälta klockorna gjuts om i de äldre klockornas stil och placeras i kyrkans torn där ljudgluggar tas upp och en konstruktion för klockupphängning byggs.	dito
1919	Nytt orgelverk.	ATA
1927	Elvärmeanläggning installeras i kyrkan.	
1929	Restaurering under ledning av arkitekt Sven Brandel. Interiören målas om och kyrkan förses med ny elektrisk uppvärmningsanläggning.	ATA
1935	Dopfunten lagas och ställs åter upp i koret. Den hade tidigare länge legat sönderslagen i bitar.	Lundqvist 1944
1936	Utvidgning av begravningsplatsen i enlighet med förslag av arkitekt Ärland Noreén samt restaurering av gravkapellet enligt ritningar av arkitekt Harald Wadsjö.	ATA
1951	Restaurering av fasader. Omläggning av spåntak på långhus och torn. Tjärat spån av Grythyttans fabrikat. Spånen tjärades med stenkolstjära.	dito
1954	Sydportalens enkla plåtklädda portar av spontade bräder ersätts med ekportar skulpterade av konstnärinnan Maj Starck. Dörrarnas motiv är Jesu bergspredikan.	dito

Årtal	Händelse	Källa
1962	Tjärning av tak.	ATA
1963–73	Restaurering i två etapper under ledning av arkitekt Jörgen Fåk. Ettapp 1: Sprickbildningar mellan väggar och valv lagas. Ettapp 2: Koret får en ny utformning, vilket innebär att det avgränsas mot gravkoret med svart smidesgaller och trappor. I kyrkans bakre del inreds väntrum och toalett m m, bakom en avskärmande glasvägg med svart smidesgaller framför. Kyrkans bänkinredning ersätts med dagens slutna bänkinredning. Elinstallationer förnyas. Predikstolens trapppricke tillkommer. Det stora altarbordet i natursten och ”altartavlan” tillkommer. Huvudorgelns orgelverk ersätts och en ny kororgel tillkommer. Bägge är tillverkade av Åkerman & Lund Orgelbyggeri i Knivsta. Huvudorgeln är 25-stämmig och kororgeln är 3-stämmig.	Nilsson, Westerberg 1995
1994	Textilskåp sätts upp i sakristian. Omläggning av spåntaken.	ATA
2004	Podier tillverkas till kyrkans två medeltida skulpturer, vilka placeras i kyrkorummet.	Stockholms läns museum, arkivet

KÄLLFÖRTECKNING

ATA, Antikvarisk-topografiska arkivet

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet

SLM, Stockholms läns museum, arkivet

Bonnier, Ann Catherine, *Kyrkorna berättar*,
Uppsala 1987

Boethius, Ulf, *Vägvisare till kyrkorna i Stockholms län*, Uddevalla 1980

Lundqvist, Maja, *Österhaninge kyrka*, Sörmäländska kyrkor 49, Särtryck, Eskilstuna 1944

Nilsson, Christina, Westerberg, Ove, *Kyrkguiden. Vägledning till kyrkorna i Stockholms stift*. Andra reviderade upplagan, Stockholm 1995

Redelius, Gunnar, *Kyrkoberivning, Österhaninge kyrka*, tredje omarbetade upplagan, Västervik 1999

Runqvist, Harry, *Anteckningar om Österhaninge kyrkas byggnadshistoria*, Haningebygden, medlemsblad för Haninge hembygds-gille, nr 3–4, 1952

Runqvist, Harry, *Tornspiran på Österhaninge kyrka*, Haningebygden, medlemsblad för Haninge hembygds-gille, nr 6, 1960

Schnell, Ivar, *Kyrkorna i Södermanland*, Nyköping 1965

Svenskt ortnamnslexikon, Språk- och folkminnesinstitutet, Uppsala 2003